Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 811.111
FILOLOGIYA

ABSTRAKT KONSEPTLARNI IFODALOVCHI SEMANTIK MAYDONLAR

Hurshidabonu Marks qizi Matqurbanova*
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti stajor-o'qituvchisi
✉ matqurbanovahurshidabonu@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda abstrakt konseptlarni ifodalovchi semantik maydonlarning leksik-semantik xususiyatlari qiyosiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda hissiyot va ruhiy holat, aqliy faoliyat hamda axloqiy va ma'naviy qadriyatlar bilan bog'liq semantik maydonlar ingliz va o'zbek tillari misolida yoritiladi. Ushbu konseptlarning til]tizimidagi o'rni, o'zaro semantik aloqalari hamda milliy-madaniy xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar

abstrakt konsept, semantik maydon, leksik semantika, konsept, qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, o'zbek tili.

DOI: 10.5281/zenodo.21835553

KIRISH

inson tafakkuri va muloqotning eng asosiy ifoda vositasi bo'lib, insonlar u orqali o'z fikrlari, his-tuyg'ulari hamda borliq va dunyo haqidagi tasavvurlarini ifodalaydilar. Tilning lug'aviy tarkibida nafaqat aniq predmet va hodisalarni, balki bevosita kuzatish yoki sezgi organlari orqali idrok etib bo'lmaydigan mavhum tushunchalarni ifodalovchi birliklar ham muhim o'rin egallaydi. Tilshunoslikda bunday tushunchalar **abstrakt konseptlar** deb yuritiladi. Abstrakt konseptlar insonning ruhiy kechinmalari, tafakkur jarayonlarii, axloqiy qarashlari va ijtimoiy qadriyatlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular tilning leksik-semantik tizimida o'zaro aloqador birliklar orqali namoyon bo'ladi.

Abstrakt konseptlar odatda alohida so'zlar orqali emas, balki mazmun jihatdan o'zaro bog'langan leksik birliklar tizimi orqali namoyon bo'ladi. Shu jihatdan semantik maydon nazariyasi ushbu birliklar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Semantik maydon deganda umumiy semaga ega bo'lgan va bitta konsept atrofida birlashadigan leksik birliklar majmui tushuniladi. Semantik maydon nazariyasining ilmiy asoslari dastlab nemis tilshunosi J. Trier tomonidan ilmiy asoslangan bo'lib, keyinchalik A. Lehrer, D. Cruse kabi olimlar tomonidan rivojlantirildi. O'zbek tilshunosligida esa leksik-semantik munosabatlar, so'z ma'nosi va til tizimiga oid masalalar Sh.Rahmatullayev va B.Mengliyevning tadqiqotlarida keng yoritilgan. Mazkur tadqiqotlarda leksik birliklarning o'zaro mazmuniy munosabatlari va til tizimidagi o'rni muhim nazariy masalalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Masalan, **sevgi** konsepti *atrofida mehr, muhabbat, sadoqat, ishonch, mehribonlik* kabi birliklar shakllansa, ingliz tilida ushbu maydon *love, affection, devotion, trust, kindness* kabi birliklar bilan ifodalanadi. Bunday o'xshashliklar turli tillarda inson tafakkurining umumiy jihatlarini aks ettirsa, ayrim farqlar milliy madaniyat va dunyoqarashning tilga ta'sirini ko'rsatadi.

Zamonaviy semantik tadqiqotlarda abstrakt konseptlar faqat lug'aviy ma'nosi bilan emas, balki ularning kognitiv va lingvomadaniy xususiyatlari bilan ham tavsiflanadi. Chunki har bir til muayyan xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va dunyoni idrok etish usulini o'zida mujassamlashtiradi. Shu sababli ingliz va o'zbek tillaridagi abstrakt konseptlarni qiyosiy tahlil qilish nafaqat ularning umumiy semantik xususiyatlari, balki har

bir xalqning madaniyati, tafakkuri va dunyoqarashi bilan bog‘liq o‘ziga xos jihatlarini ham aniqlash imkonini beradi.

Mazkur tezisda abstrakt konseptlarni ifodalovchi semantik maydonlar uch guruhga ajratilgan: **hissiyot va ruhiy holat maydoni, aqliy faoliyat maydoni** hamda axloqiy va ma’naviy qadriyatlar maydoni. Har bir maydon ingliz va o‘zbek tillaridagi misollar asosida tahlil qilinib, ularning umumiy hamda o‘ziga xos semantik xususiyatlari ko‘rsatib beriladi.

Hissiyot va ruhiy holat maydoni

Abstrakt konseptlarni ifodalovchi semantik maydonlar ichida hissiyot va ruhiy holat maydoni eng faol va sermahsul maydonlardan biri hisoblanadi. Bu maydon insonning ichki kechinmalari, emotsional holati va voqelikka bo‘lgan subyektiv munosabatini ifodalovchi leksik birliklarni o‘z ichiga oladi. Hissiy holatni ifodalovchi birliklar nafaqat kundalik nutqda, balki badiiy adabiyot, publitsistika va ommaviy axborot vositalarida ham keng qo‘llaniladi.

Ingliz tilida ushbu maydonni tashkil etuvchi asosiy birliklar qatoriga *love, affection, happiness, joy, hope, fear, anxiety, anger, sadness, grief* kabi so‘zlar kiradi. O‘zbek tilida esa ularga **sevgi, mehr, muhabbat, baxt, quvonch, umid, qo‘rquv, xavotir, g‘azab, qayg‘u** kabi birliklar mos keladi. Bu so‘zlarning barchasi insonning ruhiy kechinmalarini ifodalasa-da, ularning ma’no nozikliklari bir xil emas.

Masalan, ingliz tilidagi *love* so‘zi keng semantik qamrovga ega bo‘lib, u oilaga, do‘stga, kasbga yoki sevimli mashg‘ulotga nisbatan iliq munosabatni ham anglatishi mumkin. O‘zbek tilida esa **sevgi** va **muhabbat** birliklari ma’no jihatdan yaqin bo‘lsa-da, **muhabbat** ko‘proq badiiy va uslubiy bo‘yoqqa ega, **sevgi** esa neytralroq qo‘llanadi. Shuningdek, **mehr** tushunchasi ingliz tilidagi *affection* so‘ziga yaqin bo‘lib, unda samimiylik, g‘amxo‘rlik va yaqinlik ma’nolari kuchliroq ifodalanadi.

Shunga o‘xshash holat *fear* va **qo‘rquv** konseptlarida ham kuzatiladi. Har ikkala birlik xavf yoki noma’lum vaziyat tufayli yuzaga keladigan ruhiy holatni bildiradi. Biroq ingliz tilida *anxiety* va *fear* o‘rtasida ma’no farqi aniqroq ajratiladi. *Anxiety* ko‘proq uzoq davom etuvchi bezovtalik va ichki xavotirni anglatsa, *fear* bevosita xavfga nisbatan paydo bo‘ladigan hissiy reaksiyani ifodalaydi. O‘zbek tilida esa **xavotir, hadik, tashvish** kabi birliklar ushbu semantik farqlarni ifodalashda xizmat qiladi.

Demak, hissiyot va ruhiy holat maydoni tarkibidagi birliklar turli tillarda umumiy konseptual asosga ega bo‘lsa-da, ularning semantik qamrovi hamda uslubiy qo‘llanishida muayyan farqlar mavjud. Bu esa semantik maydonlarni qiyosiy o‘rganishning dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Aqliy faoliyat maydoni

Abstrakt konseptlarning yana bir muhim guruhi aqliy faoliyat bilan bog‘liq semantik maydondir. Mazkur maydon insonning bilish, fikrlash, eslab qolish va xulosa chiqarish jarayonlarini ifodalovchi leksik birliklarni birlashtiradi. Ushbu birliklar ilmiy uslubda ayniqsa faol qo‘llanilishi bilan ajralib turadi.

Ingliz tilida *knowledge, thought, thinking, memory, understanding, wisdom, imagination, idea* kabi so‘zlar ushbu maydonning asosiy elementlari hisoblanadi. O‘zbek tilida ularga **bilim, fikr, tafakkur, xotira, anglash, donolik, tasavvur, g‘oya** kabi birliklar mos keladi. Mazkur so'zlar insonning intellektual faoliyatini turli nuqtai nazardan tavsiflaydi.

Masalan, *knowledge* va **bilim** tushunchalari o‘rganish natijasida egallangan ma’lumotlar majmuasini anglatsa, *wisdom* hamda **donolik** tushunchalari hayotiy tajriba va oqilona qaror qabul qilish qobiliyati bilan bog‘liq. Shu sababli ushbu ikki konsept semantik jihatdan yaqin bo‘lsa-da, ularning mazmun doirasi bir xil emas. Yana bir e’tiborga molik misol *thought* va **fikr** birliklaridir. Har ikkisi tafakkur mahsulini ifodalasa-da, ingliz tilidagi thinking jarayonni, thought esa ushbu jarayon natijasini anglatishi mumkin. O‘zbek tilida esa tafakkur ko‘proq fikrlash jarayonini, fikr esa uning natijasini ifodalashda qo‘llanadi. Bu esa har ikki tilda semantik maydonning ichki tuzilishi o‘xshash bo‘lishiga qaramay, ayrim ma’no chegaralari turlicha shakllanganini ko‘rsatadi.

Shuningdek, *memory* va **xotira** konseptlari ham muhim o‘rin tutadi. Har ikkisi o‘tmishda olingan bilim va taassurotlarni eslab qolish hamda qayta tiklash qobiliyatini anglatadi. Biroq o‘zbek tilida **xotira** so‘zi ayrim hollarda tarixiy yodgorlik yoki marhumni eslash ma’nolarida ham qo‘llanadi. Ingliz tilida esa bunday ma’no odatda boshqa leksik vositalar yordamida ifodalanadi.

Keltirilgan misollar shuni ko‘rsatadiki, aqliy faoliyat maydoni tarkibidagi birliklar inson tafakkurining turli bosqichlarini aks ettiradi. Ularning qiyosiy tahlili ingliz va o‘zbek tillarida fikrlash jarayonining til vositalari orqali qanday konseptuallashtirilishini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Axloqiy va ma’naviy qadriyatlar maydoni

Abstrakt konseptlarni ifodalovchi semantik maydonlar orasida axloqiy va ma’naviy qadriyatlar maydoni alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maydonga jamiyat tomonidan e’tirof etilgan axloqiy me’yorlar, insonning xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi leksik birliklar kiradi. Mazkur birliklar nafaqat tilning lug‘aviy boyligini, balki xalqning madaniyati, urf-odatlari va dunyoqarashini ham o‘zida aks ettiradi.

Ingliz tilida ushbu maydonni *justice, honesty, loyalty, respect, responsibility, kindness, dignity, compassion, integrity* kabi birliklar tashkil etadi. O‘zbek tilida esa ularga **adolat, halollik, sadoqat, hurmat, mas’uliyat, mehribonlik, qadr-qimmat, rahmdillik, vijdonlilik** kabi tushunchalar mos keladi. Ushbu birliklarning barchasi insonning jamiyatdagi o‘rni va boshqa insonlar bilan munosabatini belgilovchi axloqiy mezonlarni ifodalaydi.

Masalan, ingliz tilidagi *justice* va **o‘zbek** tilidagi adolat konseptlari mazmunan bir-biriga yaqin bo‘lib, haqqoniylik, tenglik va qonuniylik g‘oyalarini ifodalaydi. Biroq o‘zbek tilida **adolat** tushunchasi ko‘pincha tarixiy va diniy qadriyatlar bilan bog‘liq holda ham talqin qilinadi. Ingliz tilida esa *justice* huquqiy va ijtimoiy kontekstlarda faolroq qo‘llanadi.

Honesty va **halollik** birliklari ham o‘xshash semantik mazmunga ega. Har ikkisi rostgo‘ylik va pok niyatni bildiradi. Biroq o‘zbek tilida **halollik** tushunchasi mehnat, rizq va oilaviy tarbiya bilan ham uzviy bog‘lanadi. Ingliz tilida *honesty* esa ko‘proq shaxsning xulq-atvori va muomala madaniyatini tavsiflashda ishlatiladi. *Loyalty* va **sadoqat** konseptlari ham semantik jihatdan yaqin birliklardir. Har ikkisi ishonch, vafodorlik va sodiqlikni anglatadi. Ammo o‘zbek tilida **sadoqat** so‘zi oilaviy munosabatlar, do‘stlik va vatanga muhabbat bilan bog‘liq nutqiy vaziyatlarda ko‘proq uchrasa, ingliz tilida *loyalty* ish joyi, tashkilot yoki muayyan g‘oyaga sodiqlikni ifodalashda ham keng qo‘llanadi.

Shuningdek, *respect* va **hurmat** tushunchalari ham deyarli bir xil semantik asosga ega. Biroq o‘zbek tilida hurmat tushunchasi yosh ulug‘larga ehtirom ko‘rsatish, odob-axloq qoidalariga amal qilish bilan chambarchas bog‘liq. Bu esa mazkur konseptning milliy-madaniy xususiyatlarini namoyon etadi.

Yuqoridagi misollar shuni ko‘rsatadiki, axloqiy va ma’naviy qadriyatlarni ifodalovchi semantik maydon turli tillarda umumiy konseptual asosga ega bo‘lsa-da, uning mazmuni xalqning tarixiy taraqqiyoti, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy hayoti ta’sirida o‘ziga xos tarzda shakllanadi. Shu sababli bunday konseptlarni qiyosiy o‘rganish til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yoritishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Xulosa

Abstrakt konseptlarni ifodalovchi semantik maydonlar tilning leksik-semantik tizimida muhim o‘rin tutadi. Tadqiqot davomida hissiyot va ruhiy holat, aqliy faoliyat hamda axloqiy va ma’naviy qadriyatlar maydonlari ingliz va o‘zbek tillari misolida qiyosiy tahlil qilindi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, har ikki tilda ushbu konseptlar asosan o‘xshash mazmunni ifodalasa-da, ularning semantik qamrovi, uslubiy xususiyatlari va qo‘llanish doirasida milliy-madaniy omillar ta’sirida yuzaga kelgan o‘ziga xos jihatlar ham mavjud.

Semantik maydonlarni qiyosiy o‘rganish leksik birliklar o‘rtasidagi mazmuniy munosabatlarni chuqurroq anglashga yordam beradi. Shu bilan birga, bunday tadqiqotlar til va tafakkur, til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni yoritishda ham muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Kelgusida abstrakt konseptlarni korpus lingvistikasi yoki badiiy matnlar asosida tahlil qilish ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni yanada boyitishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Trier, J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Heidelberg, 1931.
2. Lehrer, A. Semantic Fields and Lexical Structure. Amsterdam: North-Holland, 1974.
3. Cruse, D. A. Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
4. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili

5. Mengliyev, B. Hozirgi o'zbek tili. Leksikologiya